

Exit codex?

Diskussionen om bokens framtid då och nu

Af Alexandra Borg

Abstract

Uppsatsen analyserar, utifrån ett metavetenskapligt och historiserande perspektiv, hur diskussionen kring bokens framtid tittat sig sedan sent artonhundratalet fram till idag. Perspektivet är främst skandinaviskt, men med ett anglosaxiskt jämförelsematerial. Såväl fackmässiga, som skönlitterära bidrag granskas. Studien undersöker kritikernas bakgrund och vilka egenskaper de tillskriver boken som informationsmedium, samt vilka sidor hos bokmediet – innehåll, materialitet, kultur och användning – de utgår ifrån. På detta sätt avtäcks mentaliteter och föreställningar om människans relation till information och teknik, om hennes fritidsvanor och om bildningsideal. Genomgången visar att varje generation tycks ha ett behov av att försvara Boken, eller i varje fall diskutera den bokliga kulturens framtidsutsikter.

Alexandra Borg, disputerad litteraturvetare vid Uppsala universitet (Alexandra.Borg@littvet.uu.se)

Inledning

I snart ett århundrade har bokens död varit ett ämne som aktualiserats i flera sammanhang. Konferenser har ordnats, antologier författats och enskilda monografier publicerats. Det man fruktar är ömsom en framtid utan ord, ömsom ett illitterat befolknings-skikt hotande demokratin – boklösa dystopier är som bekant ett populärt tema i populärkulturen, några kända titlar är *Fahrenheit 451* och *1984*. Möjligen är det själva attraktionen med orden "död" och "framtid" i relation till "bok" som gör ämnet intressant. Även i dagspressen har det med jämna mellanrum förekommit artiklar på temat bokens hädanfärd. En genomgång av inläggen avtäckar en nätt liten mediehistoria. Varje nytt medium som introducerats i och omfamnat av samhället ger upphov till nya diskussioner och samtal. (Edman 1952; Osign. 1955; Helin 1957; Hallingberg 1962; Wahlén 1972; Elnerud 1976; Ahrnstedt 1980; Eggehorn 1981; Swedberg 1983; Gedin 1995; Wallström 2000; Svedjedal 2004; Liljeström 2011) Skulden för pappersbokens anmodade frånfall läggs inledningsvis på den rörliga bilden, sedan radion, sedan teven, sedan videon och sist "datamaskinen", och med den "la Grande Numérisation" – den stora digitaliseringen – och adaptationen av elektroniska läsverktyg. (Polastron 2006) På samma sätt har faktorer som den kapitalistiska samhällsordningen, demokratiseringen av den högre utbildningen samt litteraturens vändning mot det dokumentära har fått förklara varför detta för vår kultur så centrala medium är på väg ut. Sven Birkerts gör i förordet till nyutgåvan av *The Gutenberg Elegies* (1994) en

poäng av att skönlitteraturen, det fiktiva berättandet, de senaste tjugo åren trängts undan av sakprosa:

"Indeed, at present, fiction is under assault by *non-fiction*, by documentary and memoir. (...) The triumph of the digital seems to have also brought the triumph of the factual" (Birkerts 2006, s. xiv).

I denna metavetenskapliga artikel analyserar jag hur diskussionerna kring bokens framtid – och stundom anmodade död – tett sig. Vilka är kritikerna och vad har de för bakgrund? Vilka är argumenten? Vad har man ansett vara det största hotet mot bokens överlevnad? Och vari ligger bokens främsta motståndskraft? Jag beaktar främst fackmässiga bidrag, men kommer inledningsvis, för att nyansera framställningen, presentera två skönlitterära inlägg, ett från sent artonhundratalet och ett från 1980. Frågor jag undersöker är vilka egenskaper, goda som mindre bra, som tillskriver boken som informationsmedium och kulturell artefakt samt vad som, enligt bibliofilerna, gör boken-som-medium unikt. Perspektivet är skandinaviskt med ett anglosaxiskt jämförelsematerial.

Debatten om framtidens bok väcker ofta stort medialt intresse, jag har därför funnit det angeläget att vid sidan av att betrakta och analysera specialistlitteratur, det är texter skrivna av bibliotekarier, litteraturvetare samt informations- och medievetare, även studera den diskussion som förts i medierna. Dessa texter har en stor spridning och formulerar föreställningar och idéer som många människor kommer i kontakt med.

Idag, i surf- och läsplattornas tidevarv, är det angeläget att historisera diskussionen om bokens framtid. Genom att ta del av prognoser som slog fel och hypoteser som träffade rätt kan vi närma oss en förståelse av vår egen tids mediesituation. Frestelsen att förkunna bokens död är stor, men viktig att motstå, som medievetaren Paul Duguid uttryckt det. (Duguid 2006) Att vägra att acceptera att gamla teknologier förintas av nya, menar han och fler med honom, är inte detsamma som att förneka att vi lever under omfattande teknologiska och sociala förändringar. (Nunberg 1993 resp. 2006; Crane 2003; Erickson 2003; Striphas 2009) Pappersboken är fortfarande här. Varför den är det och vilka förklaringarna som finns till dess uthållighet är minst lika intressanta att studera som spådomarna om dess död.

I samtalet om bokens framtid behövs djupgående analyser, inte ytliga antaganden. I linje med Duguid menar jag att det är viktigt att förstå vad som händer, inte komponera elegier eller måla upp utopier. Konferensprogram, läs- och litteraturundersökningar, bokhistoriska studier samt artiklar från tidskrifter och magasin ger vid handen att dagens diskussion rörande framtidens bok också är gårdagens. Förväntningarna och farhågorna är desamma, resonemangen i princip identiska.

Visioner är alltid intressanta att beakta, djupt rotade som de är i den kultur de emanerat från. Mycket kan sägas om en tid och dess kulturella anda utifrån de föreställningar den gör sig om framtiden. Den brittiske författaren L. P. Hartley formulerar det elegant: "The past is a foreign country; they do things differently there". Detsamma kan sägas om framtiden, även här gör man saker annorlunda. Samtalen om bokens omvandlingar liksom bokens relation till nya medier uppvisar ett tänkvärdt mått av självreflexion, väl värda att analysera.

Från fonograf till mediemössa: två skönlitterära exempel på alternativa läsinstrument

Som framhållits är det inte sällan i komedins och satirens form som framtidsvisionerna finner sina främsta uttryck. (Thorburn & Jenkins 2003). Octave Uzanne och PC Jersild är två författare från skilda tidsepoker som på ett lätsamt sätt försöker föreställa sig hur modern teknik påverkar både boken som artefakt och läsningens funktion. Uzannes "La Fin des livres" kan ses som en drift med människans effektivitetssträvanden. Verket ingick i kåserisamlingen *Contes pour les Bibliophiles och publicerades* ursprungligen 1895. Närmare ett halvt sekel senare, år 1953, gavs kåseriet ut i häftesform på Allehems förlag i Malmö.

För illustrationerna, varav ett urval även finns med i den svenska utgåvan, stod den samtida kollegan Albert Robida, mannen som kallats "science-fiction-illustrationens fader" (Willem 1999; Compère 2006). Uzanne var en känd bibliofil i *fin-de-siècle*-erans Frankrike. (Silverman 2004) Han arbetade som författare och journalist, och ansvarade för tre inflytelserika litteraturmagasin. Likt en tidningskåseriets Jules Verne är han ovanligt framsynt. Teknik som kom att utvecklas långt senare, och först på 1980-

och 1990-talen blivit var mans egendom, presenteras i kåseriet som en realitet. (Jfr Coit Murphy 2003) "La Fin des livres" har en enkel ramhandling. Kungliga vetenskapssällskapet har samlats för att diskutera Framtiden. Det är bara män och det är högt i tak. Den vision samfundets bibliofil presenterar möter dock stora protester: "Gutenbergs uppfinning har snart spelat ut sin roll som tolk för våra intellektuella skapelser", säger han. I författarens ställe kommer det i framtiden att finnas en *berättare*. Snarare än att läsa böcker kommer vi att lyssna på dem. Den medieteknik som beskrivs är *fonografen*, av grekiskans *fono*, ljud och *grapho*, att skiva. Det rör sig om ett slags ljudcylindrar, "lätta som celluloidpennor", som rymmer upp till sexhundra ord. Fonografen är portabel, ett slags "handheld device", för att tala med dagens människa-dataingenjörer. Man kan ha den i handen, i fickan, eller i en rem om halsen. När glascylindern kommer i rörelse – "sättes i rotation kring sin axel" – återger den "med exakthet" alla slags ljud, musik så väl som röster. I framtidens framtid kommer den också att kunna projicera bilder (Uzanne 1953, s. 31–32).

Fonografen ses som *överlägsen* bokmediet. Bekvämlighet och funktionalitet är ledorden. Den tröttrar inte ut synorganen. Den är mindre uppmärksamhetskrävande och inte lika fysiskt ansträngande att använda som en tung bok. Fonografen slösar inte heller på naturresurserna, för att använda ett modernt uttryck. Den är utrymmessparande, ty glascylindrar tar mindre plats än böcker. Som nytt medium överglänser den boken: den är inte bara enklare, effektivare, och tillgängligare utan också billigare och mer demokratisk. I framtiden kommer det att finnas "automater, som för en ringa penning ösa ut den sköna litteraturens alster lika slösande som fontänerna spruta vatten" (Ibid., s. 36).

Inte riktigt lika detaljerad är den svenske författaren PC Jersilds satiriska novell "Bokens begravning" från 1980. Som titeln antyder tilldrar sig handlingen vid en jordfästelse. Hela den svenska kultureliten är tillstädes, men även om stämningen är dyster anas en ljuspunkt: det femhundraåriga medium som går i graven lämnar plats för en nymodighet – "datortekniken" och med den "lästavlan". En lästavla är *framtidens* bok. Framsidan är en platt bildskärm och baksidan ett kretskort. Lästavlan kan projicera allehanda tecken och bilder, såväl i svart-vitt som i färg. Den kan också visa film. Den som önskar läsa Tolstojs

Krig och fred (1865–1869) knappar enkelt in en kod, och fram träder texten. Jersild beskriver med andra ord en surfplatta ungefär 28 år innan Apple lanserar sin iPad och 18 år innan de första läsplattorna finns på marknaden. Då Jersilds lästavla kan förevisa text, bild och rörlig bild och passar den bättre in på beskrivningen av en surfplatta (*eng. tablet computer*), som är ett slags handdator med pekskärm, än en traditionell läsplatta, vilken endast är avsedd för läsning.

Exemplet med den ryska romanen är Jersilds eget, men just Tolstoj nämns påfallande ofta i fackmässiga diskussioner om den digitala teknikens möte med den klassiska litteraturen. I *This Is Not the End of the Book: Two Great Men Discuss Our Digital Future* (2012) påpekar Umberto Eco för Jean-Claude Carrière att det knappast vore tillrädligt, trots avancerad teknik, att läsa *Krig och fred* som e-bok (Eco & Carrière 2012). Även Kjell Bohlund och Bengt Brodin tar upp romanen i deras rapport om den svenska bokmarknaden 2012. *Krig och fred* får här tjäna som symbol för "den långsamma boken" till skillnad från digitala medier, som framhålls vara "snabba, lättigångliga och billiga (ibland kostnadsfria)" (Bohlund & Brodin 2012, s. 45). Internetkritikern Nicholas Carr berättar i "Is Google making us stupid?", sedermera en del av *The Shallows* (2010), om en ansedd lektors uppgivna erkännande:

"I can't read War and Peace anymore," he admitted. "I've lost the ability to do that. Even a blog post of more than three or four paragraphs is too much to absorb. I skim it" (Carr 2008).

Krig och fred är slutligen också en bok som *Wired*-journalisten Clive Thompson brukar läsa på sin smartphone:

"When I take my kids to the park and they're off playing while I'm reading War and Peace, I look like just some fatuous idiot reading his email. I almost went to CafePress and designed a T-shirt that said, "Piss off, I'm reading War and Peace on my iPhone" (Thompson 2013).

Även om lästavlan rymmer upp till 1300 romaner kan den knappast tävla med den "Media-mössa" Jersild beskriver. Denna hypermoderna informationsteknologi utgörs av två elektroder som sätts i vardera hörselgången och sedan sänder ut vågor som går

"direkt" in i medvetandet. Medie-mössan är smidig att använda och låter användaren vara sysselsatt med annat medan den presenterar nyheter, litteratur eller musik (Jersild 1980, s. 15–17).

Trots ett avstånd på nästan hundra år finns flera överensstämmelser i Jersilds och Uzannes beskrivningar av *det nya mediets* beskaffenhet. Resonemangen om effektivitet, utrymmesreducering, lätthet, enkelhet, förädlad mediering, resurssparande, demokratisering och bildningsfrämjande har beröringspunkter liksom tanken att ett nyare medium helt konkurrerar ut ett äldre. Bägge författarna antyder därtill att vi går mot en apparatur- och mediekonvergens. I en framtida värld har apparaterna som medierar information inte bara blivit mindre och lätthanterligare, utan kan också utföra fler funktioner på samma gång.

Uzanne skrev "La Fin des livres" före radion, före pocketboken, och definitivt före iPoden och iPaden. Detta var Edisons och den gryende fototeknikens era. En tid av stor teknikoptimism, men också framtidsskepticism. Det sena artonhundratalets mediesituation liknar på så sätt vår tids.

Skönlitteraturen beskriver ofta tekniken långt innan den finns. Flera av visionerna författarna uttrycker har slagit in: ljudboken, läsplattan, strömmande berättelser, nedladdningsbara e-böcker och onlinebibliotek. Idag kan du de facto *läsa* överallt, närsomhelst. Litteratur är lättillgänglig, billig och, för att låna Bohlund och Brodins ord, "ibland kostnadsfri".

Omvälvande saker har skett i bokens samhälle de senaste åren. Den enorma förändring vi står inför med övergången från en kultur som förmedlat och bevarat texter i tryckt form till en digital dito började knapast med Internet i mitten på nittioalet, eller med de första datorerna på fyrtioalet. Den är över ett sekel gammal, om inte äldre.

Konsten att organisera information

Ambitionen att effektivisera vårt sätt att nå, ackumulera och spara information tycks ha föregått boktryckarkonsten. Ett tidigare exempel, möjligen en smula excentriskt men ändå beaktansvärt i sammanhanget, är den italienske uppfinnaren Augustino Ramellis snurrande bokhylla. Ramellis skapelse – som till skillnad från Jersilds mediemössa eller Uzannes fonograf – inte var någon fantasi – kan ses som en

smidig lösning för den vetgirige vetenskapsmannen att samla all relevant litteratur på ett ställe och samtidigt göra den lättåtkomlig. Med andra ord inte helt olik principen bakom Amazons Kindle eller Google Book Search (Jfr Garber 2013), eller för den delen ett traditionellt kartotek. Bokhyllan har vad man idag skulle säga ett raffinerat läsargränssnitt. Maskinen, sådan den beskrivs i Ramellis *Le diverse et artificieuse machine* (tryckt i Paris 1588, figur nr 188), utgörs av ett stort trähjul med roterande skivor eller fack på vilka böcker kan placeras. Böckerna hålls kvar i ett horisontellt läge genom ett avancerat system av epicykliska växlar. Med hjälp av spakar och pedaler kan den läsande enkelt manövrera hjulet, och behöver således ej ändra ställning och avbrytas i sitt arbete. (Hall 1970) Som läsinstrument var maskinen således på samma gång bekväm som tids- och utrymmessparande.

Ramellis maskin var med stor sannolikhet bara en skrivbordsprodukt, inga källor tyder på att den utvecklats åt någon beställare. Teknikhistorikern Bert S. Hall menar emellertid att bokhjul av olika slag inte alls varit så ovanliga i Europa som man velat göra gällande. De första kan ha uppträtt under 1200-talet, och inspirationen kan ha kommit från Kina. Hall hänvisar i sin artikel till den exakta och utmärkt fungerande kopia av Ramellis bokhjul som Dante Gnudis byggde i Los Angeles under sent 1960-tal. (Hall 1970, s. 389f.) Även på senare tid har den medeltida konstruktionen intresserat konstnärer som Daniel Liebeskind och Lea Lagasse. (Allen 2013; Lagasse 2013)

Samtalen om bokens död är sällan dystopiska, snarare tvärtom. Med en pragmatisk utgångspunkt filosoferas vitt och brett över möjliga former för morgondagens bok, eller som den också kallas i diverse sammanhang: "textbärare", "maskin-att-tänka-med" och "läsmaskin". Uzanne förutspådde audioboken, Jersild surfplattan. I det följande skall vi titta närmare på några specialisters föreställningar om bokens framtida funktion och betydelse. "Developments in the Form of the Book" (1955) av bibliotekarien Thompson Webb Jr's kan ses som framsynt bidrag till diskussionen. Webb gissar att privatpersonen i framtiden vill ha direkt åtkomst till material som nu är svåråtkomliga, såsom unika utgåvor eller sällsynt referenslitteratur. Med vidareutvecklandet av *fotostatkopietekniken* – "den första revolutionerande upptäckten sedan Gutenberg" – kommer detta

också att bli möjligt (Webb 1955, s. 308). Webb talar entusiastiskt om att utveckla teknik för att underlätta användandet av dagens otympliga microkort [*the Microcard*], ett slags komprimerade mikrofilmsdisketter eller skivor som kan förevisa upp till 48 sidor tryckt text i skala 1:24. I framtiden hoppas han att man kan läsa korten i bärbara läsapparater [*reading machines*]. Tekniken finns redan, menar han. Det är vår oförmåga att tänka "okonventionellt" kring boken som hindrar oss att utveckla den. (Ibid., s. 311f.)

Bokens framtid på repeat?

Varje generation tycks ha ett behov av att försvara bokens rätt, eller i vart fall diskutera den bokliga kulturens framtidsutsikter. Journalisten Herman Stolpes artikel "Bokens framtid" (1951) skriver om från en förlagskonferens i New York; här oroar man sig för "den goda bokens" överlevnadsutsikter och har tillsatt en utredning för att studera bokens plats i det amerikanska samhällslivet. Våren 2012 publicerar branschorganet *Svensk Bokhandel* tillsammans med det nytänkande företaget Publit en antologi med titeln *Bokens framtid*. "Bokens framtid" är också titeln på en ledare i *Sydsvenskan* i augusti 1972 där man betonar de små förlagens betydelse för ett välmående kulturellt klimat. För att "boken-som-kulturfaktor" skall överleva är det viktigt att "framtida statliga stödformer" inte gynnar "stordrift och concentrationstendenser" (Osign. 1972). Under rubriken "Bokens framtid" dryftar *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1968 den kommande övergången mot fria bokpriser: "[S]trukturförändring[en] är redan märkbar", skriver man (Osign., 1968)

Det kritiska gensvar som uppkommer då ett nytt medium penetrerar en marknad är intressant att beakta ur ett idéhistoriskt och mediehistoriskt perspektiv. Kritikernas föreställningar, såväl de fördömande som hyllande, avtäcker mentaliteter och föreställningar om människans relation till information och teknik, om hennes fritidsvanor och om bildningsideal. Väl att märka är att olika sidor hos bokmediet blandas samman i diskussionerna. Den bokliga kulturen och de institutioner som upprätthåller den – skola, bibliotek, förlag, bokhandel – liksom bokens fysiska utseenden (dess materialitet så att säga) respektive bokens användningsområde, det vill säga läsning (bildning, nytta och förströelse) separeras inte, utan bakas in under samma term. Därmed uppstår också en viss begreppsförvirring. Vad avser en kritiker när

den säger att "bokens status är oomtvistlig" eller "boken måste skyddas mot förändringar"? Talar hen om bokens traditionella utseende – pärm, blad och tryckt text – eller om läsning? Detta är inte alltid enkelt att uttyda. Intressant är också att det endast är Bokens hotade status – inte radions eller tv:ns – som debatteras då nya medier som exempel Internet börjar användas. Som tidigare nämnts ger varje nytt medium som introducerats på marknaden upphov till medieteoretiska diskussioner om förändringar för Bokens samhälle. I det följande skall vi se hur forskare och kritiker reagerade på nymodigheter som tv:n, pocketboken och datorn.

Hotet från den rörliga bilden

Tv:s genomslag i västvärlden i början av femtiotalet ger upphov till en långvarig debatt om bokens fortlevnad. Journalisten Elov Edman har ett tydlig pessimistiskt anslag då han i *Aftonbladet* 1952 pekar ut tv-mediet som ett "allvarligt kulturhistoriskt problem". Tv, menar han, medför en ökad "passiviseringstendens". Dess bilder "försvinner, passiviserar och förlöar, ger allt mindre benägenhet till den ansträngning av hjärnan som kritisk läsning fordrar" (Edman 1952). Förebyggande åtgärder såsom bättre läsundervisning i skolan samt mer strukturerade tv-tablåer och kvalitetsgranskade program måste omedelbart iaktas, annars kommer boken snart ha förlorat sin betydelse.

År 1959 uppmanar dansken Finn Jor till en "[m]obilisering för boken", skeptisk som han är till att bokens "tjenere" blir färre till förmån för tv:ns. För att locka till sig fler läsare skulle man kunna göra så kallade "TV-bøker" – "med aforismer, sentenser og korte avsnitt som kunne leses mellom progammene!" (Jor 1959). Förslaget ger en fingervisning om att användningen av ett äldre medium påverkas av ett nytt.

Kritikerna i dagspressen återkommer till frågan om huruvida tv-tittande parasiterar på bokläsande. Här ser vi hur idén om undanträngande – det vill säga att ett medium tränger undan ett annat – gör sig gällande. I "Vil boken overleve?" i *Morgenposten* hänvisar Sverre Holm till en studie som visar att hälften av alla amerikaner som skaffade "tv-apparater" slutade att läsa böcker:

"Dette høres ikke videre lovende ut for bokens fortsatte eksistens, og man må uvillkårlig spørre:

Er ikke boken lenger levedyktig, vil den kanskje ikke overleve?" (Holm 1961)

Men Holm har tillförsikt: intressanta tv-program kan "värva" nya läsare. Boken är varken bättre eller finare än tv:en. De är sonika "forskjellige instrumenter". I framtiden hoppas Holm att de kan "spille sammen slik at de kan utfylle hverandere". Holm ser inte att ett medium kan konkurrera ut ett annat. Snarare tänker han sig att de samexisterar och stimulerar varandra. Litteraturvetaren Lilian Nowak är av samma åsikt. I sin forskningsöversikt *Bokläsaren* (1971) skriver hon att tidigare forskning "enhälligt" påvisat att "televisionen delvis övertagit skönlitteraturens underhållande funktion". Biblioteken kan dock fortfarande göra läsfrämjande insatser genom att följa upp programmen med diskussioner och bokcirklar, eller annonsera med aktuella böcker som filmatiserings. (Nowak 1971)

Pocketböcker, bokklubbar, förlagskoncentration och fria priser: sextioalets- och sjuttioalets diskussion om bokens framtid

De billiga pocketbäckernas intåg i Sverige i början av sextioalet attackerades av många som vurmde för den bokliga kulturen. (Carling & Rieber-Mohn 1963; Holmström 1968; Nilsson 1971; Osign., 1971a; Osign., 1971b; Osign. 1974; Isaksson 1974; Thedin 1977; Nordegren 1984) Flera såg dem som ett resultat av "slit-och släng-ekonomi". Böcker, menade en insändare i *Göteborgs-Tidningen*, skall man inte göra sig av med. De ska följa en genom livet och lånas ut till goda vänner, "med kommentarer och diskussioner som en extra service om så önskas" (Strandell 1966). Inlägget är ett svar på författaren och journalisten Ingrid Sjöstrands krönika "Önskas: läs- och slängböcker" i *Dagens Nyheter*. Sjöstrand intar här en framtidsoptimistisk hållning då hon kritiserar den inbundna boken, "med ännu blänkande guldbokstäver". Dess främsta nackdel är att "[d]en är gammal." Svenska bibliotek håller på att förvandlas till "imponerande museer", menar hon. I stället välkomnar hon "den nya boken", alltså pocketboken. Med dess starka demokratiska potential (det vill säga att den är billig) liksom dess lättillgänglighet har den stora förutsättningar för att nå ny publik. (Sjöstrand 1966) Att pocketboken har fördelar som den traditionella boken saknar – billig att trycka och köpa, lätt, och lättillgänglig – återkommer vid samma tid i för-

läggaren Per I. Gedins studie om pocketboken *Den nya boken*, även den från 1966.

De karaktäristiska som Uzanne tillskrev fonografen som nytt medium – att den på ett effektivt och billigt sätt spred information, att den inte tog stor plats, att den var enkel att producera och använda samt att den verkade i demokratiserande och bildningsfrämjande anda – attribueras nu pocketboken.

På sjuttioalet får diskussionen om bokens framtid en tydligare kulturpolitisk vinkel. Nu berörs ämnen som "bästsäljerismens" konsekvenser (Franzén 1980), och faran med en alltför för stark statlig inblandning. Billiga böcker sågs leda till överutgivning, och ett på sikt minskat intresse för Boken. Bokklubbar var "farliga" för författarna, och utarmade det litterära utbudet, så till vida att klubbarna endast premierade bestsellers och genrelitteratur, med andra ord "styr[de] intresset mot ett litet smalt sortiment" (Vejde 1978; Myrsten 1978). Fria priser liksom en förlagskoncentration "hotade" den litterära kvaliteten (Wall 1968; Zetterholm 1975; Bonnier & Måberg 1975). Debattörerna, som är akademiker eller fria litteratörer, kommer framför allt från vänsterhålllet, men får motstånd från bland andra inflytelserika aktörer i förlagsbranschen (Olson 1979; Olsson 1980). Diskussionen kretsar ofta kring frågan om *användning*, det vill säga att kritikerna riktar fokus mot läsningens betydelse för ett demokratiskt samhälle. Argumenten är enkla: om böcker är billiga och lättillgängliga läser fler. Å andra sidan torde utgivningen vara kvalitetssäkrad, det är inte medelst genrelitteratur den goda medborgaren får sin bildning (Myrsten 1978). Bokens innehåll och dess kultur ses alltså som två sidor av samma mynt.

Att kapitalistiska intressen hotar den bokliga kulturen är ingalunda ett för sjuttioalet unikt argument. Diskussionen om den kapitalistiska samhällsordningens förödande följder för boken i allmänhet och den bokliga kulturen i börjar uttryckas med emfas redan under mellankrigstiden. En kritiker skriver i socialdemokratiska *Stormklockan* att:

"Litteraturen har liksom andra kulturprodukter blivit föremål för profitjakt. Vi har ett närliggande exempel i Bonniers monopol på skolböcker. (...) [D]en bokliga kunskap, som ransoneras ut till folket (...) är genomträngd av det kapitalistiska systemets anda (...)." (Boström 1936)

Tio år senare menar vänstermannen Sven G. Lindquist att

"[i]nför anstormningen av allt fördummande och kommersialiserat gods, som samvetslösa förläggare söka pracka på allmänheten, bör alla goda krafter samlas kring det gemensamma". (Lindquist 1946)

Boken får inte bli en vara bland andra, menar man. Då hotas dess värde. Vari detta värde består i preciseras dock sällan närmare.

Anstormningen av digitala medier

Datorernas inträde i början av åttiotalet gör att diskussionen intensifieras. Ord som "maktkamp", "mental miljöförstöring", "hot" och "fara" förekommer i debatten. Digitaliseringen är ett hinder för användarnas, det vill säga läsarnas umgänge med böcker, menar man. Framför allt är den något som hotar den *bokliga* kulturen. Tidningen *Aftonbladet* rapporterar från en konferens på Bibliotekshögskolan där man framhåller att

"datoriseringen sprider sig nu med en rasande fart. (...) Teknikens förbannelse ligger i att den hela tiden förnyas". (Osign., 1983)

Även teknikjournalisten Nils Gunnar Nilsson är skeptisk. Han kan ses som en förespråkare för ståndpunkten att ett medium undantränger ett annat, då han med en referens till det amerikanska branschorganet *Publishers Weeklys* numera stående spalt, "Computer update", förutspår att elektroniskt förläggande snart är "lika hemtamt som pocketutgivning". Jämförelsen är värd att notera, om sjuttioalets hot mot bokens samhälle, är åttiotalets digitalisering. I framtiden, skriver han vidare, kommer den elektroniska skärmen – "kabel-TV, video och dataskärmarna" – att tränga undan boken. I USA, meddelar han, finns tv-kanaler som sänder program dygnet runt, och har "porr från satelliter" – "så nog ökar konkurrensen om tid och uppmärksamhet för den traditionella boken". Om sjuttioalets hot mot boken stavades konglomerat, bokklubbar och bokhandelskedjor, fortsätter Nilsson, "så ligger förändringarna som är att vänta, på ett mera genomgripande plan: det gäller i sammandrag om den elektroniska skärmen får tränga ut ord tryckta på papper". I framtiden ser bokens villkor "radikalt" annorlunda ut. (Nilsson

1981). Kritiken kommer inte bara från representanter från dagspressen, utan också från bokbranschen. Förre Gyldendalchefen Brikt Jensen menar i *Aftonbladet* 1983 att

"vi avsätter oss själva", när vi lägger all vår tillit till en datamaskin. Den "smala boken" som "kräver ansträngningar att läsa, boken som inte passar in i bokklubbar, inte kan säljas stapelvis i bokhandeln och därför egentligen redan blivit otidsenlig" (Jensen 1983).

Återigen görs en särskilnad mellan kvalitet och kvantitet: böcker som massproduceras anses inte bara undermåliga ur materiell synpunkt, utan också ha ett innehåll som inte utmanar intellektet. Ansträngning är här av godo, och avkoppling (passivering) är en tendens som bör undvikas. Av en annan åsikt är Erich Adickes (1979), som föredrar att läsa i sängen. Han representerar, liksom Ingrid Sjöstrand, en framtidsoptimistisk ståndpunkt och är en av få som under denna tid – det tidiga åttiotalet – tilltalas den nya datorteknikens snabbhet och prestanda:

"Det är dock bara att konstatera att boken som informationsmedium har sett sina bästa dagar, hur mycken nostalgi vi än må hänga på den."

I Adickes framtidsfantasi ingår möjligheten att läsa en bok med tredimensionella illustrationer "holografiskt svävande över sängen" (Adickes 1979).

Ofta anas en motsättning i synen på modern (läs digital) medieteknik och boken, där Boken försvaras som ett slags sista bastion i en annars artificiell värld. Här är det pappersbokens materialitet man tar fasta på, snarare än dess användningsområde. Författaren och journalisten Ylva Eggehorn redogör för ett evenemang på Kungliga Dramaten i Stockholm som hölls med anledning av Bokens 500-årsjubileum, med kabaré, seminarium och paneldebatt. Boken, skriver hon, är hotad av "Datan", men kommer att "avgå med segern i tvekampen om framtiden om alla spottar i nävarna och hjälper till" (Eggehorn 1983).

I *Svenska Dagbladet* (1983) skriver Gunnar Johansson-Thor att en boken inte har några "sladdar eller elektroniska tillbehör". Alla kan använda den, och den behöver inte "repareras":

"Inga knappar erfordras för att manövrera BOK, öppna eller stänga den. BOK är billig i underhåll eftersom den inte innehåller batterier som behöver förnyas." (Johansson-Thor 1983)

Att boken också är en teknologi, och som sådan utvecklade och förfinade under århundraden, är något man förbiser. Pappersboksentusiasten betecknar sig mer än gärna som "kulturkonservativ" och talar om den oöverträffade känslan att läsa "en riktig bok" uppkruken i sängen (Eklundh 1979). Bokens materiella företräden utgör här en viktig del av läsoplevelsen. Som det heter i ett inlägg – "databoken prasslar inte" (Nilsson 1983). Författarförbundets ordförande Jan Gehlins "Till bokens försvar" (1972) – skriven med anledning av UNESCO:s utropande av 1972 som "Bokens år" – tar sig för en grundlig analys av bokens egenskaper. Som framgår är det framför allt de materiella aspekterna han utgår ifrån. (Gehlin 1972) Några av teserna om bokens exklusivitet lyder: boken är överallt tillhands, "relativt oförstörbar", oberoende av standardiseringar samt tekniskt och upplevelsemässigt omedelbar. Slutligen framhålls att det är böckerna som gör "ett hems skönhet och trivsel": "Böckernas oregelbundna rader speglar individualiteter och ger en nästan sensuell påminnelse om att varje bok innehåller något specifikt." Flera av påståendena kan ifrågasättas: den fysiska boken är inte oförstörbar (den som äger en pocketbok från tiden då Gehlins artikel daterar sig torde veta detta) och boken gör knappast hemmet.

Just den digitala bokens/textens avsaknad av fysiska egenskaper är ett tema som återfinns även i 2000-talets diskussioner, och då framförallt i akademiska texter. William J. Mitchell skriver i en essä att dagens elektroniska teknik sluter en cirkel om vårt västerländska litterära arv. På nätet liksom under Homeos dagar har inte orden någon materialitet:

"The ancient text has finally been freed from its long *enslavement* to materiality; it inscribes itself briefly on my screen, then disappears when I click to dismiss it." (Mitchell 2003, s. 203, min kurs.)

Trots att MIT-professorn talar om den tryckta textens slaveri, skall vi missförstå honom rätt: när det kommer till boken som kulturell artefakt kan även den mest inbitne medievietare bli nostalgisk. Mitchell uppskattar fortfarande känslan av inbundna böcker och de känslor de framkallar.

Internet och elektroniska läsverktyg

Med Internet, nya elektroniska läsverktyg och framväxten av elektronisk litteratur kring mitten av nittio-talet förnyas diskussionen om bokens död. (Kurzweil 1992) Samtalen nyanseras också, då förespråkare för digitaliseringens fromma gör sig hörda. Nu publiceras titlar och uppsatser som än idag kommer i nya utgåvor: Jay David Bolter, *Writing Space: The Computer, Hypertext, and the History of Writing* (1991); Richard A. Lanham's *The Electronic Word* (1993), George Landows *Hypertext: the Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology* (1992), Nicholas Negropontes *Being Digital* (1995) och Barry Sanders *A is for Ox: Violence, Electronic Media, and the Silencing of the Written Word* (1994). Över ett decennium senare, då internet blivit en del av vardagslivet och digitaliseringen av förlagsbranschen är igång, tas tråden upp av forskare som Kathrine N. Hayles, känd bland annat för sin uppsats "Print is Flat, Code is deep" (2004), Clay Shirky (2009) och Ted Striphas (2009).

I den ofta citerade *The New York Times*-artikeln "The End of Books" (1992) menar Robert Coover att bokens död även implicerar romanens död, men att det knappast är så att "de som tillkännager dess slut är de som sörjer". Romanen är när allt kommer omkring "the virulent carrier of the patriarchal, colonial, canonical, proprietary, hierarchical and authoritarian values of a past that is no longer with us" (Coover 1992). Här är det följaktligen bokens (läs romanens) innehåll, och i viss mån kulturella förhållanden man diskuterar, snarare än dess materialitet eller användning. Vårt att notera är diskussionen har upphört att handla om att ett medium tränger undan ett annat. Implicit antas istället att medier kan leva sida vid sida.

Covers poststrukturalistiska tongångar känns igen från kritiker som Landow och Bolter som båda är hypertextforskare. Att resonemanget går från att vara en reflektion över bokens död till att bli en hyllning till hypertexten blir därmed logiskt. Cover gör en tydlig uppdelning mellan det taktila och det digitala – den digitala texten anses med andra ord inte härbärgera någon form av materialitet. Artikeln ger till yttermera visso en fingervisning om en allmän tendens i inläggen om framtidens bok och/eller bokens död som funnits med länge: glidningen i argumentationen. Artikeln om bokens död övergår till att handla om en västerländsk kultur i förändring för att landa i

ett samtal om morgondagens läsning, och i förlängningen gälla den bokliga kulturen i stort, det vill säga hela det system vari böcker läses och skrives.

Den hotade koncentrationen

Hotet mot Boken kan inte alltid härledas till minskat läsande, den kapitalistiska samhällsordningen, kulturpolitiska felsatsningar, eller som den amerikanska bibliotekariern Christine Rosen menar, modern skärmteknologi. (Rosen 2009) Andra förklaringsmodeller är mer kognitivt och emotionellt orienterade. Särskilt ofta nämns hotet från "den störande omgivningen", märkligt nog lika påtaglig i våra dagar som för hundra år sedan (Jfr Stolpe 1951). Ett känsligt intellekt tycks alltid ha fått slåss för att få en stilla stund för sin bok, det vill säga sin *läsning*. En tendens är att den klassiska bokens struktur (innehållsförteckning, paginering, kapitel, register) inte lämpar sig för dagens raksa informationsutbud. Så här skriver en journalist i början av femtiotalet:

"tempot i modern livsföring, hetsen och jäktet, strävan efter att följa det aktuella skeendet [har] framkallat ett behov av *koncentrerad snabborientering*, som den 'normala' boken med traditionell uppläggning och till nu gällande höga priser har svårigheter att tillgodose" (Stolpe 1951, min kursiv).

Över ett halvt sekel senare undrar en kulturjournalist i *Upsala Nya Tidning* (2012) om "[n]är [man] ska få läsa en bok ifred?". Han menar att "e-boken medfö[r] att det blir svårare att sitta ostörd [med en bok]", och ser fenomenet med *social reading* – social läsning – som ett "hot mot koncentrationen". Slutsatsen är att "läsning bör förbli en asocial aktivitet" (Lindström 2012).

De kritiker som ser samtidens "allt stegrade rastlöshet" som ett hot mot den bokliga kulturen framhåller vikten av läsfrämjande insatser. Ledaren "Ett försvar för boken" i *Dagens Nyheter* (1980) får exemplifiera:

"Tystnad blir mer och mer en knapphetsvara i vårt samhället [sic]. Det elektroniska skvalet omger oss överallt – i hemmen, på arbetsplatserna, i varuhusen, på gatan, på badstranden. Vår uppmärksamhet blir allt mer förströdd. Vi ser på TV samtidigt som vi dricker kvällskaffe och småpratar med familjen."

Kanske, menar ledarskribenten, är vi "på väg mot det förströdda läsandet". Då är det fara och färde. Hen citerar Harry Martinsons ord om att "en förströdd läsare läser döda böcker. Boken dör under hans ögon", och understryker att staten måste göra omfattande strukturella satsningar, ty "bokläsande" är något varje generation måste lära sig (Osign. 1980). Läsning i all ära – som tidigare framhållits av bland andra Brikt Jensen – är det den intellektuellt stimulerande läsningen man vill åt, ty den slags läsning som förstör är passiviserande, och på sikt ett hot mot demokratin.

Boken som metonym och metafor – en sammanfattning

I diskussionerna om framtidens bok och/eller bokens död används termen bok många gånger metonymiskt. (Jfr Nunberg 1993, s. 15; Svedjedal 2009; Steiner 2012) Att "hota boken", skriver Stig Åke Stålnacke i *Aftonbladet* 1982, är "som att hota livet". För honom har Litteraturen varit "en andra moder, vägvisare och rikedom" (Stålnacke 1982). Man säger bok, men menar skönlitteratur (innehåll), eller till och med förlagsindustrins traditionella affärsmodell (kultur), som på så sätt blir det nav kring vilket diskussionen kretsar. Samtalet om bokens framtid, där postulatet "bokens död" alltså används i överförd bemärkelse, handlar därmed mer om hur vår litterära kultur påverkas av förändringar, än själva Boken, artefakten i sig och dess användningsområde.

Ofta råder, nu som då, en konsensus bland kritikerna. Boken är förvisso "bättre spridd och mer tillgänglig" än tidigare (det vill säga att den bokliga kulturen blivit allmän), men situationen är ändå alarmerande, särskilt med tanke på anstormningen av nya medier (läsningen får konkurrens av t. ex. tv-tittande).

Men bokens beredskap är god. Den har många fördelar jämfört med andra former av "förströelse, bildning eller idéförmedling". Återigen är det bokens materialitet man utgår ifrån. Bokens försvarare menar att man kan läsa varsomhelst och närsomhelst, utan stort uppbåd av "apparatur och ansträngning" (Gummerus 1951).

Flera av skribenterna inleder med ett slag erkännande om hur viktiga böcker varit för deras personliga utveckling. Paradoxalt nog sätts likhetstecken mellan bokens materiella egenskaper (doften av papper,

läderinbundna klassiker) och dess innehåll. Bibliotekarien Gordon N. Ray påpekar till exempel i sin perspektivrika uppsats "The Future of the Book" att han är "bokberoende" (Ray 1966, s. 783). Emblematiskt i sammanhanget är Sven Birkerts *The Gutenberg Elegies*. Boken, som det ofta refereras till i bok- och mediehistoriska sammanhang, är vid en närmare analys mycket anekdotisk. På ett utbroderande, esästiskt sätt berättas om de tidiga ungdomsåren som bokhandelsbiträde, hans föga uppskattade universitetskurs om Henry James (studenterna tyckte att han var för svår), och om mötet med professorn som valt att sälja hela sin boksamling. Birkerts anar kulturskymning. Han skådar slutet på vår bokliga kultur och med den kollapsen av värderingar, trossatser och kulturella ambitioner:

"When I think of these ominous developments, I try out the phrase 'death of imagination' (...)" (Birkerts 2006, s. 243).

Underförstått ser Birkerts och andra kritiker den fysiska artefakten nota bene, som det fundament på vilket den västerländska kulturen vilar. Bokens exklusivitet är i framställningarna självklar. Den sägs utklassa alla andra medier, men sällan utreds dess egenart.

Olika positioner

Som framgått pendlar diskussionerna om framtidens bok allt som oftast mellan tre lägen. Förutom polariteten mellan dystopi–utopi eller kulturskymning-framtidsoptimism finns en spänning mellan för det första föreställningen om ersättande, eller undanträngande: "video killed the radio star" eller, som här: "tv-tittande dödar läslusten". Två teknologier tros inte kunna leva sida vid sida, utan antas konkurrera med varandra om medieringsföreträdet. Dessa kritiker understryker ofta pappersbokens kvaliteter, inte sällan tar de fasta på dess materiella företräden: en bok känns, doftar och syns. Nya medier, vare sig dessa är tv-apparater, pocketböcker eller skärmar, har inte dessa egenskaper, vilket också tycks medföra att den information de medierar är av undermålig karaktär: den utmanar inte intellektet och är således passiviserande. En andra position uttrycker framtidsoptimisterna. Dessa litar blint på det teknologiska framåtskridandet. De hyser stor tillförsikt till det nya mediets förmåga att effektivisera och förenkla sätten information sprids och inhämtas. De ser framsteget

som en förutsättning, ett slags naturlag, som strävar efter att underlätta människans umgänge med information. För denna grupp, som ofta ifrågasätter bibliofilernas nostalgiska hållning, representerar boken inte sällan ett föråldrat medieringssätt, på gränsen till funktionsodugligt. "Det nya mediet" däremot, vare sig detta är en fonograf eller en e-bok, skall leda till ett informationssamhälle präglad av demokratisering, lättillgänglighet och kostnadseffektivitet. En tredje grupp är mer nyanserad. Liksom teknikoptimisterna ställer de sig positiva till nya medier, men nekar inte till att adaptationen innebär förändringar och därför bör iaktas med försiktighet. Nya informationstekniker menar de, kan stimulera, förändra och/eller förbättra befintliga samt leda till att nya grupper av användare upptäcker ett medium i fråga.

Sammantaget kan sägas att oberoende utgångspunkt ges aldrig något tillfredsställande svar på vad som gör boken som medium unikt, annat än att boken – till skillnad från andra medier – tycks äga en förmåga att *stimulera* individen, göra den till en bättre, reflekterande varelse; Boken blir på så sätt intimt sammanvävd med de värderingar vi tillskriver ett demokratiskt samhälle.

Föreliggande genomgång ger vid handen att, för det första, boken alltid i modern tid antas ha befunnit sig i någon slags krissituation som den ändå tycks triumfera, och, för det andra: för att en diskussion om framtida bokformat och medieformer som förmedlar tal och text skall vara fruktbar är det synnerligen viktigt att vara noga med terminologi och definitioner, att veta vilken sida av bokmediet som diskuteras, i vilket syfte och från vilken förutsättning.

Exit Codex?

Mantrat "den största förändringen sedan Gutenberg" har använts om bokliga innovationer så ofta att det blivit urvattnat. Såväl datorn, kopian och e-boken skall enligt förespråkarna ha varit uppfinningar i klass med den rörliga typen.

Den inbundna boken kommer inte att försvinna, men vissa genrer och former kommer att bli digitala, medan vissa böcker bara kommer att finnas som artefakter, ett slags inbundna skådebröd. Som exempel på att vissa genrer går mot en digital framtid kan nämnas att den sedan 1768 utgivna *Encyclopedia Britannica* upphört att ges ut tryckt format. Numera

finns uppslagsverket endast att tillgå online. (McCarthy 2012; Cox 1997) Som Lester Asheim påpekade i *The Library Quarterly* redan år 1955 har den tryckta boken redan "delvis ersatts" – vetenskapsmän publicerar sällan sina rön i inbundna verk: information sprids här som särtryck, stenciler, häften och mikrofilmer. De tidigare planerna på att "begrava boken" var möjligen en smula förhastade, men har idag – alltså år 1955 – fått förnyad aktualitet.

Litteratursociologen Johan Svedjedal skriver i *Den sista boken* (2001) – om inte den första svenska titeln på ämnet, så en av de första – att hotet mot boken inte är datorn, utan "bokfloden" – överflödet av information i tryckt form (Svedjedal 2001, s. 33–37). Resonemanget föregrips i en artikel i en amerikansk facktidskrift från 1955. Biblioteksprofessorn Howard W. Winger skriver här att "frågan" om bokens framtid är avhängig dess användbarhet. Mer konkret rör det läsarens oförmåga att navigera i den tryckta pappersboken, en synpunkt även Herman Stolpe belyste i sin rapport från den amerikanska förläggarekonferensen. Boken är en utmärkt produkt, skriver Winger, men vi behöver nya metoder för att hitta det vi söker bland större textmängder. (Winger 1955, s. 304f.) För Winger som Svedjedal, då som nu, tycks alltså bokens utmaning ligga utanför mediet självt, i nya sökredskap och lagringssätt.

Debatten om bokens framtid har som framgått varit mer eller mindre oförändrad sedan trettioalet. Ett intressant faktum är dock att medan gårdagens kritiker ofta betonade de nya mediernas "passiviseringstendenser" (Edman 1952) och bokens förmåga att främja det kritiska tänkandet, fokuserar dagens boknostalgiiker pappersbokens materiella företräden.

Pappersboken är liksom andra kulturella artefakter inte immun mot förändringar. "[B]okens historia", skriver Svedjedal, "kan ses som en utveckling mot ökande tillgänglighet" (Svedjedal 2001, s. 18).

I tider då samhällets och människans behov skiftar, skriver han, förändras också informationsmedierna och de system eller apparater som levererar dem. E-boken kan tyckas vara kronan på verket i denna utveckling. Dagens e-böcker, eller snarare apparaterna man läser dem på, uppfyller högt ställda praktiska krav och kan därför, för att tala med bokhistorikern Frederick G. Kilgour, för första gången mäta sig med den fysiska boken. (Kilgour 1998, s. 152) De

är billiga, de har hög upplösning, är lätta att använda och har internetuppkoppling på det att e-böcker kan laddas ner på ett ögonblick. För många e-boksfrälsta ses återigen teknologin som ett slags ordets befriare. (Jfr Thompson 2009) För som *Dagens Nyheter*s Åsa Beckman uttrycker det: "visst kan skärmar skrämja, men för oss som älskar litteratur är de en välsignelse" (Beckman 2012).

Referencer

Adickes, E (1979). Bokens bästa dagar är förbi. *Göteborgs-Posten*, den 19 januari 1979.

Ahrnstedt, P (1980). Dags för bokens begravning. *Expressen*, den 28 december 1980.

Allen (2013). Intervju med Daniel Libeskind's assistenter apropå bokhjulsinstallationen på Venedigs konstbiennial, se länken: http://greg.org/archive/2010/09/20/on_the_making_of_the_lost_biennale_machines_of_daniel_libeskind.html.

Asheim, L (1955). New Problems in plotting the future of the book. *The Library Quarterly*, 1955:4, s. 281–292.

Beckman, Å (2012). I en läsplatta kan ingen se vilket snusk du läser. *Dagens Nyheter*, den 10 september 2012.

Birkerts, Sven (2006). *The Gutenberg Elegies: the Fate of Reading in an Electronic Age* [1995]. New York: Faber & Faber, 2006.

Bolter, JD (2001). *Writing Space: The Computer, Hypertext, and the History of Writing* [1991]. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 2001.

Bonnier, G & Måberg, O (1975). Huset Bonniers: Nu måste vi höja rösten. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, den 8 november 1975.

Bonnier, G & Måberg, O (1975). Bokklubbarna gör nytta. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, den 25 november 1975.

Boström, M (1936). Boken. Något om dess historia och värde. *Stormklockan*, 1936:20.

- Carling, F & Rieber-Mohn, H (1963). Pocket-bokkulturen er menneskefiendtlig. *Morgenposten*, den 2 september 1963.
- Carr, N (2008). Is Google Making Us Stupid? *The Atlantic*, den 1 juli 2008.
- Chartier, R (1997). The End of the Reign of the Book. *SubStance*, 1997:1, Special Issue: Metamorphoses of the Book, s. 9–11.
- Coit Murphy, P (2003). Books Are Dead, Long Live Books. I: Thorburn, David & Jenkins, Henry (red.), *Rethinking Media Change: The Aesthetic of Transition*. Cambridge, Mass.: MIT Press, s. 81–94.
- Compère, D (2006) (red.). *Albert Robida: du passé au futur*. Amiens: Encrage.
- Cover, R (1992). The End of Books. *The New York Times*, den 21 juni 1992.
- Cox, RJ (1997). Taking Sides in the Future of the Book. *American Libraries*, 1997:2, s. 52–55.
- Crane, G (2003). Historical Perspective on the Book and Information Technology. I: Thorburn, David & Jenkins, Henry (red.), *Rethinking Media Change: The Aesthetic of Transition*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2003, s. 117–136.
- Duguid, P (2006). Material Matters. I: Finkelstein, David & McCleery, Alistair (red.), *The Book History Reader*. London: Routledge, 2006, s. 494–508.
- Duhamel, G (1949). *Försvar för boken* [1938], sv. övers från franskan Signe Bodorff. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1949.
- Eco, U & Carrière, JC (2012). *This is Not the End of the Book. Two Great Men Discuss the Digital Future* [2009]. London: Harvill Secker, 2011.
- Edman, E (1952). Boken i fara? *Aftonbladet*, den 3 april 1952.
- Eggehorn, Y (1981). Elektroniska media ersätter boken i nästa generation? *Dagen*, den 16 juni 1981.
- Eggehorn, Y (1983). Datan eller Boken – Framtidens tvekamp. *Dagen*, den 13 april 1983.
- Eklundh, B (1979). Försvar för sängläsaren. *Göteborgs-Posten*, den 20 december 1979.
- Elnerud, PE (1976). TV har ökat intresset för Bokläsning. *Dagen*, den 30 januari 1976.
- Erickson, P (2003). Help or Hindrance? The History of the Book and Electronic Media. I: Thorburn, David & Jenkins, Henry (red.), *Rethinking Media Change: The Aesthetic of Transition*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2003, s. 95–116.
- Fleischer, R (2011). *Boken och Biblioteket*. Stockholm: Ink., 2011.
- Franzén, CO (1980). Angelägen litteratur slås ut av bestsellers. *Dagens Nyheter*, den 26 september 1980.
- Garber, M (2013). Behold the Kindle of the 16th Century. *The Atlantic*, den 27 februari 2013.
- Gedin, PI (1966). *Den nya boken*. Stockholm: Prisma, 1966.
- Gedin, PI (1975). Bara bokklubbar löser inga kulturproblem. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, den 20 november 1975.
- Gedin, PI (1995). Framtidens bok görs på en kaffera. *Svenska Dagbladet*, den 15 augusti 1995.
- Gehlin, J (1972). Til bokens försvar, *Dagens Nyheter*, 23. december.
- Gummerus, ER (1951). Televisionen och boken. *Stockholms-Tidningen*, den 17 oktober 1951.
- Hall, BS (1970). A Revolving Bookcase by Agostino Ramelli. *Technology and Culture*, 1970:3, s. 389–400.
- Hallingberg, G (1962). USA-tv till bokens Hjäl. *Expressen*, den 24 maj 1962.
- Hayles, KN (2004). Print Is Flat, Code Is Deep: The Importance of Media-Specific Analysis. *Poetics Today*, 2004:1, s. 67–90.
- Helin, P (1957). Böckernas död. *Morgon-Bladet*, den 17 augusti 1957.

- Holm, S (1961). Vil boken överleva? *Morgenposten*, den 23 februari 1961.
- Holmström, B (1968). Pocket – hur och varför? *Kvällsposten*, den 11 augusti 1968.
- Isaksson, H (1974). Pocketbokens framtid. *Göteborgs-Posten*, den 20 november 1974.
- Jensen, B (1983). En framtid utan ord? sv. övers. Per Holmer, *Aftonbladet*, den 12 april 1983.
- Jersild, PC (1980). Bokens begravning, *Bokens begravning och andra sanna historier*. Bonniers julbok 1980, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1980.
- Johansson-Thor, G (1983). BOK – en maskin med många fördelar! *Svenska Dagbladet*, den 7 oktober 1983.
- Jor, F (1959). Mobilisering för boken. *Morgenposten*, den 27 maj 1959.
- Kilgour, FG (1988). *The Evolution of the Book*. New York: Oxford University Press, 1998.
- Kurzweil, R (1992). The Future of Libraries, Part 1: The Technology of the Book. *Library Journal* 1992:1.
- Lagasse, L (2013). *Ramelli-inspirerade bokhjulinstallationer*, se <http://lealagasse.com/2012/08/30/the-awaken-dreamer-5/> [Hämtat maj 2013].
- Lanham, RA (1993). *The Electronic Word: Democracy, Technology, and the Arts*. Chicago: Univ. of Chicago Press 1993.
- Landow, G (1992). *Hypertext: the Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology*. Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press 1992.
- Liljestrand, J (2011). E-boken väntar på första svenska succén. *Dagens Nyheter*, den 5 juli 2011.
- Lindquist, SG (1946). Ett spirande bokintresse måste stödjas. *Svenska Morgonbladet*, den 9 februari 1946.
- Lindström, H (2012). När ska man få läsa en bok ifred? *Uppsala Nya Tidning*, den 19 december 2012.
- Lundqvist, Å (1978). En bok för alla måste få fortsätta. *Dagens Nyheter*, den 23 oktober 1978.
- McCarthy, T (2012). Encyclopedia Britannica halts print publication after 244 years. *The Guardian*, den 13 mars 2012.
- Mitchell, WJ (2003). Homer to Homepage: Designing Digital Books. I: Thorburn, David & Jenkins, Henry (red.), *Rethinking Media Change: The Aesthetic of Transition*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2003), s. 203–215.
- Myrsten, A (1978). Månadens bok en kulturfara. *Gotlands Allehanda*, den 7 april 1978.
- Negroponce, N (1995). *Being Digital*. New York: Knopf, 1995.
- Nilsson, NG (1971). Försvinner pocketboken? *Kvällsposten*, den 17 april 1971.
- Nilsson, NG (1981). Boken överlever – men hur? *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, den 21 juni 1981.
- Nilsson, P (1983). Databoken prasslar inte. *Dagens Nyheter* 11 maj 1983.
- Nordegren, T (1984). Pocketutgivningen i Sverige: Spekulationer i TV-serier slås ut av svensk lyrik. *Dagens Nyheter*, den 16 december 1984.
- Nowak, L (1971). *Bokläsaren. En översikt över nordisk forskning efter 1945, med annoterad bibliografi*. Stockholm: Sveriges radio, 1971.
- Nunberg, G (1993). The Places of Books in the Age of Electronic Reproduktion. *Representations*, 1993:42, s. 13–37
- Nunberg, G (1996) (red.). *The Future of the Book*. Berkeley Calif: University of California Press, 1996.
- Nunberg, G (2006). Farwell to the Information Age. Finkelstein, David & McCleery, Alistair (red.), *The Book History Reader*. London: Routledge, 2006, s. 509–525.
- Olson, M (1980). Bokklubbarna föder förlagen. *Dagens Nyheter*, den 26 september 1980.

- Olsson, L (1979). Bokklubbarna har tagit över. *Dagens Nyheter*, den 21 december 1979.
- Osign., ledare (1982). Boken är oslagbar. *Arbetet*, den 13 november 1982.
- Osign. ledare (1972). Bokens framtid. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, den 31 augusti 1972.
- Osign. ledare (1980). Ett försvar för boken. *Dagens Nyheter*, den 11 augusti 1980.
- Osign (1968). Bokens framtid. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, den 26 april 1968.
- Osign (1983). Bokens framtid. *Aftonbladet*, den 10 april 1983.
- Osign (1955). Böker er blitt en møbleringssak i Skandinavien. *Morgenposten*, den 21 oktober 1955.
- Osign (1974). Pocketboken är död. Leve pocketboken... *Dagens Nyheter*, den 1 november 1974.
- Osign (1971). Pocketböcker för dyra. Författarkrav för dyrar. *Upsala Nya Tidning*, den 23 februari 1971 [Osign., 1971b].
- Osign (1971). Pocketutgivningen underkänd. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, den 23 februari 1971 [Osign., 1971a].
- Piper, A (2012). *Book Was There: Reading in Electronic Times*. Chicago: University of Chicago Press, 2012.
- Polastron, LX (2009). *The Great Digitization and the Quest to Know Everything*. Rochester: Inner Traditions, 2009.
- Ray, GN (1966). The Future of the Book. *American Library Association Bulletin*, 1966:6, s. 783–793.
- Rosen, C (2009). In the Beginning Was the Word. *The Wilson Quarterly*, 2009:4, s. 48–53.
- Sander, B (1994). *A is for Ox: Violence, Electronic Media, and the Silencing of the Written Word*. New York: Pantheon Books, 1994.
- Shirky, C (2009). *Cognitive Surplus: Creativity and Generosity in a Connected Age*. London: Allen Lane, 2009.
- Silverman, WZ (2004). Books Worthy of Our Era?: Octave Uzanne, Technology, and the Luxury Book in Fin-de-Siècle France. *Book History*, 2004, vol. 7, s. 239–284.
- Sjöstrand, I (1966). Önskas: läs- och slängböcker. *Dagens Nyheter* den 27 december 1966.
- Steiner, A (2012). Bok, litteratur och läsning som synonymer: åsikter och yttranden om litteratur i riksdagen 2000-2010. *Statsvetenskaplig tidskrift*, 2012:3, s. 413–429.
- Stolpe, H (1951). Bokens framtid. *Stockholms-Tidningen*, den 27 augusti 1951.
- Strandell, LR (1966). Ska vi slänga våra böcker? *Göteborgs-Tidningen*, den 31 december 1966.
- Striphas, T (2009). *The Late Age of Print: Everyday Bookculture from Consumerism to Control*. New York: Columbia University Press, 2009.
- Stålnacke, SÅ (1982). Böcker är livet. *Aftonbladet* den 19 maj 1982.
- Svedjedal, J (2001). *Den sista boken*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2001.
- Svedjedal, J (2004). Böcker: Pocketboken blir digital? *Dagens Nyheter*, den 1 april 2004.
- Svedjedal, J (2009). Boken tiger, boken talar I: Mats Malm m. fl. (red) *Bokens materialitet. Bokhistoria och bibliografi. Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer. Skrifter 8* (Stockholm, 2009), s. 26–52.
- Swedberg, U (1983). Förläggare och bokhandelsfolk tar det elektroniska hotet med ro: Ryktena om bokens död – i hög grad överdrivna. *Göteborgs-Tidningen*, den 17 april 1983.
- Thedin, N (1977). Femkronorsböckerna: framgång ger bekymmer. *Dagens Nyheter*, den 4 januari 1977.
- Thompson, C (2009). The Future of Reading in a Digital World. *Wired*, den 22 maj 2009.

Thompson, C (2013). "How Will We Read?" Intervjun med Clive Thompson, se Findings.com, den 29 mars 2012. För en direktlänk, se: <http://blog.findings.com/post/20117251507/how-we-will-read-clive-thompson> [Hämtat mars 2013]

Thorburn, D & Jenkins, H (2003). Introduction: Toward an Aesthetics of Transition. I: Thorburn, David & Jenkins, Henry (red.), *Rethinking Media Change: The Aesthetic of Transition*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2003, s. 1–16

Treving, NB & Vedin, BA (1972). *Mental miljöförstoring. Nya media och deras konsekvenser*. Lund: Forum, 1972.

Uzanne, O (1953). *Böckernas död*, svensk övers. från franskan Åke W. Essén. Malmö: Allheim, 1953.

Vejde, E (1978). Bokklubbarna växer. *Upsala Nya Tidning*, den 27 juni 1978.

Vejde, E (1978). Författarkamp mot bokklubbarna: 'Både vi och läsarna luras'. *Upsala Nya Tidning*, den 21 augusti 1978.

Wahlén, I (1972). Vägarna till boken är många vad har TV betytt ökat läsande? *Skånska Dagbladet*, den 21 november 1972.

Wall, Å (1968). Risk att fria priser slår sönder fullsorterad bokhandel: 'Liberalisera branschen men förläng dispensen'. *Svenska Dagbladet*, den 9 november 1968.

Wallström, M (2000). Framtidens läsverktyg – platta eller handdator? *Svensk Bokhandel* [tema: E-böcker], 2000:20, s. 22–24.

Webb, Thompson Jr (1955). Developments in Variant Forms of the Book, *The Library Quarterly*, 1955:4, s. 306–318.

Westorp, H (1970). Pocketboken klarade krisen – men problemen finns än. *Svenska Dagbladet*, den 15 april 1970.

Willems, P (1999). A Stereoscopic Vision of the Future: Albert Robida's Twentieth Century. *Science Fiction Studies*, 1999:3, s. 354–378.

Winger, HW (1955). Historical Perspectives on the Role of the Book in Society. *The Library Quarterly*, Oktober 1955:4, s. 293–305.

Zetterholm, T (1975). Skallet mot bokklubbarna. *Svenska Dagbladet*, den 18 november 1975.